

Waterstaatskerk en Waterstaatsstijl

DOOR THOMAS VON DER DUNK*

Naar aanleiding van het artikel in Heem-
schut van september over de restauratie van
de Joseferk in Assen, een Waterstaatskerk,
wil Thomas von der Dunk, graag wat meer
duidelijkheid scheppen over het begrip Wa-
terstaatskerk. Hieronder laten we hem aan
het woord.

Het onderstaande zal met name gebaseerd
zijn op mijn bevindingen in de provincie
Gelderland voor de periode tussen 1824
(toen Waterstaat bij de kerkenbouw betrok-
ken raakte) en 1849 (toen de dienst Water-
staat grondig gereorganiseerd werd). Ik heb
echter, gezien dat wat al over de kerken uit
deze tijd in andere provincies bekend is,
weinig reden om aan te nemen dat Gelder-
land een uitzondering vormt.

Allereerst lijkt het mij nuttig om strikt on-
derscheid te maken tussen de termen Wa-
terstaatskerk en Waterstaatsstijl, termen die
vaak zeer willekeurig door elkaar gebruikt
worden.

Een Waterstaatskerk zou men mijns inziens
op drie manieren kunnen definiëren:

– als een kerk, gebouwd (of verbouwd!)
onder oppertoezicht van (ingenieurs of op-
zichters van) Rijkswaterstaat – oppertoe-
zicht, want voor het dagelijks toezicht had
het kerkbestuur te zorgen.

– als een kerk gebouwd of verbouwd naar
ontwerp (en onder oppertoezicht van) (inge-
nieurs of opzichters van) Rijkswaterstaat.

– als een kerk, waarvan het ontwerp goed-
gekeurd moest worden door de provinciale
hoofdingenieur van Waterstaat, en waarbij
deze dus in principe de mogelijkheid gekre-
gen heeft de plannen, al dan niet door een
Waterstaatsambtenaar vervaardigd, naar
zijn inzichten te (doen) wijzigen.

Laatstgenoemde definitie geniet mijn voor-
keur, en daarin ben ik niet de enige¹.

Ter toelichting het volgende:

Ook al werd per Koninklijk Besluit op 16
augustus 1824 bepaald, dat geen kerk in dit

De RK kerk van Loenen (Gelderland) de St. Antonius Abt. Waarschijnlijk de enige bewaard gebleven
echte Waterstaatskerk van Gelderland, die niet alleen gecorrigeerd maar ook ontworpen is door
Waterstaat. De kerk is in 1846/48 gebouwd met een rijkssubsidie van f 6000,- naar ontwerp van
opzichter Engelbertus Kroon en in 1927 wat de zijbeuken betreft sterk verbouwd.
Waarschijnlijk uniek is, dat een arrondissementsingenieur een plan van een opzichter voor
commentaar voorlegde aan een andere opzichter. De kritiek van B. Berkhout was niet mals. 'Het
uiterlijk van het gebouw is zeer eenvoudig en de zij- en achtergevels zelfs schraal. De houten toren zal,
uitgevoerd zijnde, zich bekrompen en gedrukt voordoen en den steenen toren zal van terzijde gezien
door de helling der kap een onaangenaam gezicht opleveren'. De kritiek werd echter niet overgebracht
aan de hoofdingenieur en het ontwerp werd wat voor- en achtergevel betreft ongewijzigd uitgevoerd.

land zonder toestemming van de overheid
gebouwd of verbouwd zou mogen worden,
en voor deze zaken van overheidswege sub-
sidie beschikbaar werd gesteld, dit beteken-
de in de praktijk niet automatisch, dat die
kerk ook onder toezicht van Waterstaat ge-
bouwd – laat staan door een Waterstaatsbe-

ambte ontworpen is.

Van de goed honderd kerken, voor een der-
de Hervormd, voor tweederde Katholiek,
die tussen 1824 en 1849 in Gelderland her-
of verbouwd zijn, is van ongeveer veertig
geen enkel spoor in de Waterstaatsarchieven
aan te treffen, en het werk dus hoogstwaar-

LE CORBUSIER

Hierbij wordt gewezen op de verdiensten
van het ontwikkelen van een nieuwe vor-
mentaal voor het industriële tijdperk, zoals
die o.a. door *Le Corbusier*, *Gropius*, *Mies
van der Rohe*, en hier te lande door de
Stijlgroep (*Oud*, *Rietveld*, *Wils*), de 'op-
bouw' in 'de 8' werd toegepast. In 1965
wordt de nieuwe wet op de Ruimtelijke Or-
dening van kracht. Op rijksniveau wordt
door *Drs. S. E. Pronk* de tweede nota ruim-
telijke ordening behandeld en door *Mr. J.
Wislen* de derde nota en de procedure van de

planologische kernbeslissingen.

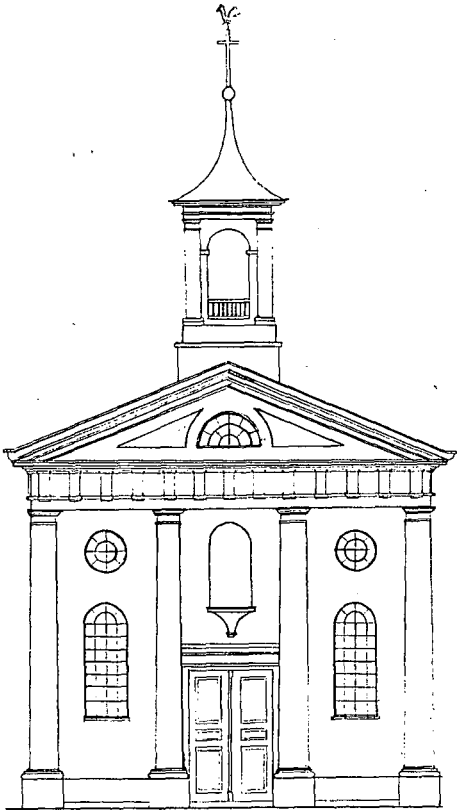
Op provinciaal niveau worden streek- en
regionale plannen behandeld aan de hand
van plannen voor de Randstad, door *Prof.
ir. N. A. de Boer* en de ontwikkeling van
het rivierengebied door *Prof. ir. J. P. A.
van den Ban*, waarbij uitgebreid de ruilver-
kavelingsproblematiek aan de orde komt.

Het tweede deel van het boek is gewijd aan
de Planvorming op gemeentelijk niveau, in-
geleid door *ir. C. de Cler*. Afzonderlijke
aandacht kregen de stedeboekkundige ont-
wikkeling in de 19de eeuw en de steden
Amsterdam, 's-Gravenhage en Rotterdam.

'Stedebouw in Nederland' wordt besloten
met een breed overzicht van plannen in tal
van gemeenten: structuurplannen, plannen
voor nieuwbouwwijken en buitengebied.
Een laatste bijdrage van *ir. H. Ch. M. Heij-
ning* tenslotte is gewijd aan de landelijke
gebieden, hun verleden, heden en toekomst.

J. K. A.

*Stedebouw in Nederland, 50 jaar B.N.S.
uitg. de Walburgers, Zutphen.
Prijs f 69,- (gebonden editie)*

Bouwtekening van het nooit uitgevoerde oorspronkelijke ontwerp voor de O.L.V. Kerk van Renkum. Het ontwerp was gemaakt door opzichter Fijnebuik maar werd vanwege de kosten niet uitgevoerd. De wel gebouwde kerk van 1838 werd in 1922 door nieuwbouw van Joseph Cuypers vervangen.

schijnlijk buiten medeweten van Waterstaat uitgevoerd.

Vooraf bij de bouw van Hervormde kerken is mij gebleken dat de bemoeienis van Waterstaat zeer minimaal is geweest. De ontwerpen zijn in verreweg de meeste gevallen al goedgekeurd, voor de hoofdingenieur iets van bouwplannen verneemt; met de – vaak lange – lijdensweg van het ontwerp heeft hij niets te maken gehad. Van de goed drie dozijn Hervormde kerken werd in slechts zes gevallen om zijn fiat gevraagd. *Ontwerpen* is er door Waterstaat in heel Gelderland slechts één, die van Neede. Voor Waterstaat is nog slechts de uitvoering overgebleven; en ook dat in zeker de helft van de gevallen niet eens. Met het ontwerpen van de Nieuwe Kerk in Arnhem was door het kerkbestuur al de stadsarchitect belast, de uitvoering werd vervolgens door de stadsfabriek ter hand genomen. Niets in de stukken van het parochiearchief wijst erop dat men dit een ongewone gang van zaken vond.

Maar ook van de Katholieke kerken is er een goed tiental, alle binnen de eerste tien jaar na uitvaardiging van het K.B. van 1824, waarvan de bouw geheel buiten Waterstaat om plaatsgevonden heeft; eerst vanaf het midden van de dertiger jaren belanden alle Rooms-Katholieke bouwprojecten op het bureau van de hoofdingenieur.

Zijn goedkeuring is dan vereist. In veel gevallen heeft het kerkbestuur al direct bij de bouwaanvraag een plaatselijk timmerman (soms een heuse bouwmeester) opgedragen

een ontwerp te vervaardigen; slechts in een minderheid der gevallen ontbreekt dit nog, of is dit in de ogen van de hoofdingenieur te slechts om zelfs voor correctie in aanmerking te komen. Alleen in die gevallen is het noodzakelijk een Waterstaatsambtenaar, meestal een opzichter, met het maken van een (nieuw) ontwerp te belasten, maar ook dan wordt dit werk nog wel eens bij een particulier architect uitbesteed.

Voor Noord-Holland² en Noord-Brabant³ geldt getalsmatig ongeveer hetzelfde; in het eerste geval had slechts bij een kwart van de kerken de ontwerper iets met Waterstaat uit te staan; van de katholieke kerken in het bisdom Den Bosch is slechts iets meer dan de helft door Waterstaat gebouwd.

Dat wil overigens niet zeggen, dat de ingenieurs zich met de ingezonden ontwerpen erg tevreden toonden; verre van dat; de plannen werden in de regel met forse kritiek, zowel wat vormgeving als constructie betreft, overladen, de vervaardiger of de inzender soms op hoge toon terecht gewezen; zo moet de pastoor van Epe van hoofdingenieur Ferrand vernemen, dat het 'zeer onbetamelijk' is om 'een secret raketings tegen het altaar te plaatsen'.

Het ingeleverde ontwerp werd dan tengevolge van de kritiek van ingenieur en hoofdingenieur gewijzigd, en het is op deze wijze, dat Waterstaat nog het meeste invloed heeft uitgeoefend op de kerkenbouw; niet door zelf ontwerpen te leveren, maar door andermans ontwerpen te verbeteren.

WATERSTAATSSTIJL

Valt een toch niet onbelangrijk deel van de kerken uit het tweede kwart van de negentiende eeuw dus niet onder de noemer 'Waterstaatskerk', met de term 'Waterstaatsstijl' moet men nog meer oppassen: Zuilenporticus en koepeltorentje, de twee elementen die altijd als de hoofd-karakteristieken van de typische Waterstaatskerk worden beschouwd, treft men bij de naar *ontwerp* van Waterstaatsambtenaren gebouwde kerken hoogst zelden aan. Alleen een blik in Rosenberg⁴ leert al dat bijna al die zuilenfronten, over het hele land, niet van ingenieurs, maar van officiële architecten afkomstig waren. Van een *Adams*, stadsarchitect van Rotterdam (Delft); van een *Grauss*, stadsarchitect van Middelburg (Zierikzee); van een *Romein*, stadsarchitect van Kampen (Lutherse Kerk aldaar); van een *Plomp*, stadsarchitect van Leeuwarden (St. Jacobiparochie); van een *Tollus*, stadsarchitect van Den Haag (Rijsenburg). Of van *Roodenburg*, onderwijzer aan de Haagse tekenacademie (Schipluiden), van *Zocher*, particulier architect (Utrecht), of van *Suys*, architect des konings (Mozes & Aaron in Amsterdam). Wat er staat is maar zelden Waterstaat.

Eén van de weinige Waterstaatsambtenaren die kerkvoorgevels wel van zuilen voorzag, was de Noord-Hollands opzichter *Dansdorp*.

Eén van de redenen hiervan was ongetwijfeld, dat het vooral de katholieke, d.w.z. de

armlastige gemeentes waren die, gedwongen om subsidie aan te vragen om überhaupt een nieuwe kerk te kunnen bouwen, bij Waterstaat terecht kwamen, omdat het in eerste instantie de hoofdingenieur was, die moest vaststellen of, gezien de situatie ter plekke, het ingediende, of anders nog op te maken plan voor subsidie in aanmerking kwam.

Subsidiabel nu bleken in de praktijk voor Den Haag slechts die ontwerpen te zijn, waarbij uiterste zuinigheid en spaarzaamheid betracht was, zoals de hoofdingenieur dan ook keer op keer bij indiening verzekerde: de kerk was geen steunbeer te rijk, geen vierkante meter te groot (waarvoor een norm van drie kerkgangers per vierkante meter ontwikkeld was). Ook met die verzekering gaat er nauwelijks een ontwerp richting ministerie, of het komt terug met het verzoek het nog eens goed na te gaan op mogelijke bezuinigingen – meestal vergezeld van de toelichting dat de kerk van het naburige dorp ook niet zo veel gekost had. Met als gevolg dat de weinig extra's, die de ontwerper had durven aanbrengen, alsnog sneuvelen moesten; zelfs de kleine torentjes belandden, hoezeer de bouwende gemeente er ook aan gehecht was, regelrecht in de gevarenzone. Niet onlogisch dus dat géén van deze katholieke parochies in Gelderland erin geslaagd is, om de voorgevel van haar kerk van zuilen te voorzien.

Slechts één keer heeft een opzichter, *Fijnebuik*, het gewaagd een ontwerp met een peristyl uit te rusten, omdat de kerk aan de grote weg zou komen te liggen. De katholieke parochie van Renkum bleek echter naderhand te arm om de uitvoering van dit plan te kunnen betalen; op meer subsidie viel niet te rekenen; en het ontwerp werd dus prompt herzien en de portico als eerste geschrapt.

Typische Waterstaatskerken, volgens de tweede definitie, hebben in de regel geen portico, en ook koepeltorentjes zijn zeldzaam. Het zijn meestal sobere bakstenen zaalkerken, met een zadeldak afgesloten, een paar rondboogvensters of spitsboogvensters in de zijmuren. De voorgevel is simpel, soms witgepleisterd, gewoonlijk met een naaldspits bekroond, of tot een dakruiter op de gevel gereduceerd.

* Thomas von der Dunk is student architectuur-geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam

Noten:

1. Zie bijvoorbeeld: H. M. A. van HELVOORT, 'Bijdragen tot een studie van de Rooms-Katholieke Waterstaatskerken in het bisdom van 's-Hertogenbosch', getypte studie, Nuland/Den Bosch 1985 p. 78/79

2. Zie: T. P. M. van der FLUIT, 'De waterstaat en de kerkbouw in Noord-Holland in de 19de eeuw', in: 'Opening van zaken; zes historische opstellen ter gelegenheid van de opening van het nieuwe Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem 1983: p. 77-101: bijlage

3. Zie: H. M. A. van HELVOORT, o.c., p. 82 e.v.

4. ROSENBERG, H. P. R., *De 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, Den Haag 1972